

Zaměňování diftongů /ow/ a /oj/ ve vývoji evropské portugalštiny¹

Jan Hricsina (Praha)

CONFUSION OF THE DIPHTHONGS /OW/ AND /OJ/ IN THE EVOLUTION OF EUROPEAN PORTUGUESE

This study deals with confusion of the diphthongs /ow/ and /oj/ in the evolution of European Portuguese. These two diphthongs have different etymologies, but in ancient Portuguese they begin to be confused. We analyzed selected words containing these diphthongs in the diachronic corpus www.corpusdoportugues.org. The results of this analysis showed that the final form of the word depends on its phonological structure: in words with the final back vowels /o/ and /u/, the diphthong /ow/ predominates, and in words ending in a central or central back vowel, /e/ or /i/, the clearly preferred diphthong is /oj/.

KEYWORDS

Portuguese language, diachronic phonology, diphthongs, corpus linguistics, language evolution

KLÍČOVÁ SLOVA

portugalský jazyk, diachronní fonologie, diftongy, korpusová lingvistika, vývoj jazyka

1. ÚVOD

Portugalština se mezi ostatními románskými jazyky vymezuje určitými charakteristickými znaky, které se v ostatních jazycích stejné jazykové rodiny nevyskytují. Je to např. vývoj latinských souhláskových skupin /pl/, /fl/ a /kl/, které se ve staré portugalštině změnilly na palatální afrikátu /tʃ/ a posléze na /ʃ/, např. *pluvia* → *chuva*. Typickým rysem vývoje portugalštiny byl rovněž pád intervokálních souhlásek /l/ a /n/, ke kterému došlo v období mezi 10. a 12. stoletím našeho letopočtu, např. *luna* → *lua*, *dolore* → *dor*. Další inovací portugalštiny byl vznik takzvaného flektivního infinitivu. V podstatě jde o infinitiv, který pomocí koncovek může vyjadřovat slovesné kategorie osoby a čísla², např. *Tenho medo de chegarem atrasados* (Mám strach, že přijdou pozdě). Neméně zajímavým rysem je také existence konjunktivu futura, což je způsob, který se užívá v podmínkových souvětích a ve vedlejších časových větách

1 Tato studie vznikla za podpory projektu Univerzity Karlovy Progres č. 4, *Jazyk v proměnách času, místa, kultury*.

2 Dialektálně v některých oblastech Alenteja a Algarve se dokonce vyskytuje flektivní gerundium, jehož formy vznikly analogicky k flektivnímu infinitivu, např. *Logo, em tu vindos, tratamos do gado* (Jakmile přijdeš, postaráme se o dobytek) (Raposo, 2013, s. 134–6).

orientovaných do budoucnosti³. V románském kontextu je také ojedinělé využívání slovesa *ter* ve složených časech. Určitou zvláštností je rovněž časté používání jednoduchého perfekta a poněkud specifický význam složeného perfekta, které vyjadřuje opakované děje či stavy, jež byly započaty v minulosti, trvají i v okamžiku promluvy, a je zde dokonce i určitá pravděpodobnost, že se budou odehrávat také v budoucnosti.

V této studii se zaměříme na další zajímavý fenomén, který můžeme pozorovat ve vývoji portugalštiny. Je jím zaměňování diftongů /ow/ a /oj/ u mnoha slov. Každý z těchto diftongů má jiná etymologická východiska (viz dále), ale zřejmě již v rané fázi staré portugalštiny začalo docházet k jejich zaměňování. Ze synchronního hlediska je zajímavé, že tento proces ještě nebyl ukončen. Znamená to, že i v současné portugalštině existuje celá řada slov s dvojitou výslovností i pravopisem, např. *ouro/oiro, touro/toiro* či *loiça/louça*. V současnosti však již nelze mluvit o zaměňování dvou diftongů, neboť dvojhlaska /ow/ se ve standardní portugalštině vyslovuje jako monoftong (*ouro/oru*)⁴. Této otázce se věnovala řada portugalských i zahraničních lingvistů a to zejména z diachronního a dialektálního hlediska (viz dále). My se však zaměříme na analýzu této problematiky z pohledu diachronního a synchronního.

Na jazykovém korpusu www.corpusdoportugues.org⁵ provedeme kvantitativní výzkum slov, ve kterých kolísají oba zmíněné diftongy. Vzhledem k tomu, že se názory na tuto otázku často rozcházejí, půjde nám v této studii zejména o to, abychom některé teze potvrdili či jiné případně vyvrátili. Dalším přínosem této práce by mělo být určité zmapování situace ze synchronního hlediska, kterému se v současné portugalštině věnuje málo pozornosti.

2. ZAMĚŇOVÁNÍ DIFTONGŮ /OW/ A /OJ/ VE VÝVOJI EVROPSKÉ PORTUGALŠTINY

Nyní si představíme, jak na tuto otázku nahlízejí někteří portugalští a zahraniční lingvisté. Nejprve se zaměříme na čtyři významné historické mluvnické portugalštiny, které byly napsány v první třetině 20. století.

Portugalský lingvista José Joaquim Nunes ve svém díle *Compêndio de Gramática Histórica Portuguesa* (Nunes, 1975) uvádí, že diftong /ow/ vznikl z původního latinského diftongu /aw/ díky asimilační změně /a/ na /o/ (přiblížení místa artikulace k polosamohlásce /w/ — Nunes, 1975, s. 76–77). Dvojhlaska /oj/ vzniká tehdy, po-

-
- 3 Subjunktiv (konjunktiv) futura se vyskytuje také ve španělštině, nicméně v tomto jazyce je tento způsob považován za archaický a v běžném jazyce se již nepoužívá (Zavadil — Čermák, 2010, s. 278).
 - 4 Za standardní portugalštinu (*Português-padrão*) se všeobecně považuje jazyk, kterým mluví příslušníci vzdělaných vrstev v oblasti, jež je vymezena městy Lisabonem a Coimbrou (Cunha — Cintra, 1999, s. 10).
 - 5 Tento jazykový korpus, jehož autory jsou američtí lingvisté Mark Davies (Brigham Young University) a Michael J. Ferreira (Georgetown University), zahrnuje více než 45 milionů slov. Obsahuje texty (literární i neliterární) pocházející z 14. až 20. století a zaměřuje se jak na evropskou portugalštinu, tak na brazilskou variantu tohoto jazyka.

kud samohlásku /o/ následuje polosamohláska /j/ ve finální slabice (posléze dojde k atrakci jódu přízvuknou slabikou) nebo nějaký konsonant, u něhož dojde k vokalizaci, např. *dormitōriu* → *dormidoiro*, *nocte* → *noite* (Nunes, 1975, s. 53–54). Následně autor konstatuje, že ve staré portugalštině k zaměňování obou diftongů nedocházelo z důvodu jejich rozdílných etymologických východisek. Dále však poukazuje na skutečnost, že v 16. století se již zmíněné diftongy zaměňovaly. Tento jev byl častý zejména u portugalských Židů (zmíněný jev se objevuje v divadelních hrách portugalského dramatika a básníka Gila Vicenteho) (Nunes, 1975, s. 77).

O dané problematice pojednává také brazilský odborník na vývoj portugalského jazyka Manuel Said Ali (Said Ali, 2001, s. 39). Rovněž on konstatuje, že oba diftongy měly jiná etymologická východiska. Dvojhlasčka /oj/ se vyvinula ze tří hláskových skupin:

1. /o/+C+/e/ (*bove* > *boi*),
2. /ui/ (*fuit* > *foi*),
3. /io/, /ia/, kde samohláska /i/ byla atrahována přízvuknou slabikou (metateze) (*auguriu* > *agorio* > *agoiro*; *cofia* > *coifa*).

Diftong /ow/ se vyvinul z původní latinské dvojhlasčky /aw/ (*paucu* > *pouco*). Také podle Saida Aliho původně k zaměňování těchto diftongů v portugalštině nedocházelo právě z důvodu jejich odlišných etymologických východisek. Přibližně v 15. století však začíná docházet k jejich vzájemnému zaměňování. Autor tento jev přičítá v první fázi vlivu polosamohlásky /w/ na diftong /oj/, neboť slov s dvojhlasčkou /ow/ bylo více (*Doiro* > *Douro*). V druhé fázi dochází i k zaměňování opačnému (*noute* > *noite*, *outubro* > *oitubro*). Said Ali se dále domnívá, že až do 19. století většinou přetrvávaly formy s diftongem /ow/. Poté však někteří spisovatelé začali upřednostňovat původně dialektální formy s diftongem /oj/ (*oiro*, *tesoiro*). Tato tendence však zasáhla pouze omezený počet slov, u většiny zůstal původní diftong /ow/ (*outro*, *doutor*, *couve*).

Další historická mluvnice portugalštiny *Gramática do Português Antigo*⁶ pochází z pera rakouského romanisty Josepha Hubera. Tento autor se domnívá, že změna diftongu /oj/ na /ow/, se kterou se setkáváme v řadě slov, je motivována asimilačním působením zadního vokálu /o/ na přední samohlásku /i/, kterou si k sobě přitahuje a mění ji tak na polosamohlásku /w/. Tento proces zaznamenáváme např. v sufixu — *oriu* > *-oiro* > *-ouro* (Huber, 2006, s. 133).

Dalším, kdo přispěl do diskuse ohledně zaměňování těchto diftongů, byl americký romanista a autor historické mluvnice portugalštiny *Do Latim ao Português*⁷ Edwin Bucher Williams. Podle něj za alternacemi těchto diftongů stojí rozdílný vývoj sku-

6 Tuto knihu napsal Joseph Huber německy a vyšla v roce 1933 pod názvem *Altportugiesisches Elementarbuch* (Huber, J. /1933/: *Altportugiesisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung). Teprve v roce 1986 ji do portugalštiny přeložila portugalská germanistka Maria Manuela Gouveia Delille.

7 Kniha byla poprvé vydána v angličtině pod názvem *From Latin to Portuguese* v roce 1938 (Williams, E. B. /1938/: *From Latin to Portuguese*. Oxford: Oxford University Press). V roce 1961 ji do portugalštiny přeložil brazilský filolog Antônio Houaiss.

piny *-oct*. Tato skupina se v některých regionech změnila na /ojt/ a jinde na /owt/. Dále se domnívá, že k tomuto zaměňování docházelo daleko dřív, než se všeobecně soudí. Tento jev je podle něj doložitelný již od 14. století. V důsledku toho se přibližně v 16. století dvojhláska /oj/ rozšířila na slova, která měla původně diftong /ow/ (*coisa*) a obráceně, tedy na slova s dvojhláskou /oj/, která však nepocházela z latinské skupiny *-oct*. Od té doby jsou oba diftongy zaměnitelné, přičemž podle Williamse je dvojhláska /ow/ více spisovná, zatímco diftong /oj/ patří spíše do hovorové portugalštiny (Williams, 1986, s. 95).

Nyní se zaměříme na novější práce věnované vývoji portugalštiny. Francouzský lusitanista Paul Teyssier se ve svém díle *História da Língua Portuguesa*⁸ také zabývá možnými důvody variace diftongů /ow/ a /oj/. Domnívá se, že zaměňování těchto dvojhlásek je motivováno tendencí diftongu /ow/ k monoftongizaci. Samohlásky /o/ a /u/ jsou artikulačně velmi blízké, a proto ve zmíněném diftongu tíhly k monoftongizaci. Mluví se je jako reakci na tento proces snažili oddálit tak, že místo polosamohlásky /w/ začali vyslovovat polovokál /j/. Vznikl tak již existující diftong /oj/. Dále uvádí nám již známou skutečnost, že v 16. století je používání dvojhlásky /oj/ typické zejména pro portugalské Židy, kteří ji vyslovují i ve slovech, u kterých je tento fenomén jinak neznámý (*pouco* > *poico*) (Teyssier, 2001, s. 52–53).

Významný portugalský lingvista Luís Filipe Lindley Cintra se touto otázkou zabýval poněkud důkladněji ve své studii *Os ditongos decrescentes ou e oi: esquema de um estudo sincrónico e diacrónico*, která je součástí knihy *Estudos de Dialectologia Portuguesa* (Cintra, 1995). Jak napovídá název knihy i autorovo zaměření⁹, je zde tato problematika studována hlavně z dialektálního hlediska. Nicméně v závěru své studie autor shrnuje názory ostatních lingvistů, kteří se zabývali otázkou variace těchto diftongů v portugalštině z obecného hlediska (Cintra, 1995, s. 50–52). Lucius Gaston Moffat hlavní motiv alternací těchto dvojhlásek spatřuje v zaměňování latinských sufixů — *toriu* (> *-doiro*) a *-auru* (> *-ouro*). Analogicky se poté podle něj tento fenomén rozšířil i na ostatní slova. Počátek tohoto zaměňování klade Moffat na konec 14. století. Portugalský lingvista Leite de Vasconcelos a jeho francouzský kolega Édouard Bourciez přisuzují tyto alternace disimilačnímu působení u diftongu /ow/. Jak již bylo uvedeno, mluví se snaží zabránit možné monoftongizaci této dvojhlásky tak, že nahradí polosamohlásku /w/ jódem /j/ a oddálí tak místo artikulace vzhledem k samohlásce /o/¹⁰. Sám Cintra se v podstatě přiklání k této teorii a připomíná, že podobný proces proběhl také v případech změny diftongu /ej/ na /ej/ (Cintra, 1995, s. 51). Rovněž v tomto případě jde zřejmě o snahu mluvčích zabránit monoftongizaci dvojhlásky /ej/ > /e/

8 Tato kniha byla původně vydána ve francouzštině v roce 1980 (Teyssier, P. /1980/: *Histoire de la langue portugaise*. Paris: Presses Universitaires de France). O dva roky později byla přeložena do portugalštiny brazilským lingvistou Celsem Cunhou.

9 Luís Filipe Lindley Cintra byl vynikajícím odborníkem zejména v oblasti portugalských dialektů a vývoje portugalského jazyka.

10 K monoftongizaci původní dvojhlásky /ow/ skutečně došlo na většině portugalského území v 17. století (Teyssier, 2001, s. 52). Původní diftong /ow/ se vyslovuje pouze na severu Portugalska v oblastech Douro Litoral, Alto Douro, Trás-os-Montes a Minho.

OPEN ACCESS

pomocí oddálení artikulace vokálu /e/ > /e^h/. Vzhledem k výše uvedenému se Cintra domnívá, že původně se zaměňování těchto diftongů týkalo spíše slov, která měla původní (etymologickou) dvojhlásku /oj/. U slov s diftongem /ow/ pocházejícím z latinské dvojhlásky /aw/ začalo docházet k oscilacím s diftongem /oj/ až později právě z důvodu zabránění případné monoftongizaci.

Brazílská odbornice na vývoj portugalského jazyka Rosa Virgínia Mattos e Silva však upozorňuje na skutečnost, že k zaměňování obou zmíněných diftongů docházelo již ve staré portugalštině. Poukazuje na alternace obou dvojhlásek v díle *Orto do Esposo* (konec 14. století), kde písař váhá nad pravopisem slova *noite*. Šestkrát se v textu objevuje tvar *noyte* a jednou dokonce *nouyte* (Mattos e Silva, 2006, s. 65–66).

Portugalská lingvistka Maria Teresa Brocardo ve své nedávno vydané publikaci nazvané *Tópicos de História da Língua Portuguesa* uvádí pro oba diftongy možná etymologická východiska. Pro diftong /ow/ je to v první řadě vokalizace souhlásky /v/: *amavit* > /amaw/ > /amow/, dále metateze skupiny s jódem: *sapuit* > /sowbe/ a eventuálně semivokalizace konsonantu /l/: *alteru* > /awtro/ > /owtro/. Pro dvojhlásku /oj/ připadají v úvahu tato etymologická východiska: metateze jódu, tedy jeho přesunutí z finální nepřízvučné slabiky do slabiky předposlední přízvučné, např. *coriu* > *coiro* nebo jodizace souhlásky /k/ ve skupině /kt/, např. *octo* > *oito*. Dále autorka uvádí, že se velice brzy ve vývoji portugalštiny začíná diftong /oj/ zaměňovat s dvojhláskou /ow/ a následně i obráceně. Upozorňuje také na skutečnost, že někdy dochází již k monoftongizaci dvojhlásky /aw/, např. *auricula* > *orelha*, *paupere* > *pobre*. Monoftongizace prvně uvedeného slova je doložitelná již v *Appendixu Probi (oricla)* (Brocardo, 2014, s. 35–39).

Nejdůkladněji se touto problematikou zabývá diachronní lingvistka z univerzity v Coimbre Clarinda de Azevedo Maia (Maia, 1986). Autorka se domnívá, že souhláska /k/ se v latinské skupině /kt/ mohla buď jodizovat na /j/ (*oito*, *noite*, *coito*) nebo vokalizovat na polosamohlásku /w/, což vedlo v mnoha případech k vytvoření dvojic slov (*outubro* / *oitubro*). Dále vyvrací tvrzení Josého Joaquina Nunese, že ve staré portugalštině nedocházelo k zaměňování těchto diftongů. Již v textech pocházejících z 13. století nachází řadu slov, kde koexistují oba zmiňované diftongy, které pocházejí ze skupiny /kt/ (*oitubro* / *outubro*, *outavo* / *oitavo*). Azevedo Maia se domnívá, že původně mohl být mezi těmito dvěma diftongy stylistický rozdíl. Slova s dvojhláskou /ow/ představovala učené či poloučené formy, zatímco slova s diftongem /oj/ se vyvinula z latiny do portugalštiny běžnou (lidovou) cestou. Podle této lingvistky lze tedy původ oscilací mezi těmito diftongy spatřovat ve vývoji skupiny /kt/ a až poté se toto zaměňování rozšířilo na ostatní slova. Z analýz, které provedla na rozsáhlém korpusu staroportugalských i starogalicijských textů, nevyplývá, že by motivem k zaměňování těchto dvojhlásek byly oscilace mezi původními latinskými sufixy *-toriu* a *-auru*, jak se domnívá např. Lucius Gaston Moffat. První případy zaměňování diftongů pocházejících z těchto sufixů totiž nachází až v textech z druhé poloviny 14. století. Nicméně připouští, že to mohl být důležitý faktor pro rozšíření těchto alternací. Kapitulu pojednávající o této problematice nakonec autorka shrnuje konstatováním, že ať je původ

11 Ve středojižních a jižních portugalských dialektech skutečně k monoftongizaci této dvojhlásky došlo, např. *beira* /bere/. Tento fenomén však nezasáhl oblast, kde se nachází Lisabon, takže ve standardní portugalštině se vyslovuje diftong /ej/ (Raposo, 2013, s. 102).

tohoto zaměňování jakýkoliv, dochází k němu velice brzy, konkrétně již ve 13. století a to u diftongů pocházejících z různých hláskových skupin (Maia, 1986, s. 560–568).

Shrňme si nyní, jaká jsou předpokládaná etymologická východiska pro zkoumané diftongy. Portugalská dvojhláska /ow/ se vyvinula takto:

1. z původního latinského diftongu /aw/ (*causa* > *cousa*),
2. semivokalizací konsonantu /l/ nacházejícího se v implozivní pozici (*altru* > *outro*),
3. vokalizací souhlásky /v/ v intervokální pozici (*amavit* > *amou*) a případně taky
4. semivokalizací konsonantu /k/ ve skupině /okt/ (*nocte* > *noute*).

U vývoje dvojhlásky /oj/ jsou předpokládány tyto možnosti:

1. jodizace souhlásky /k/ ve skupině /okt/ (*nocte* > *noite*) a
2. atrakce jódu z finální slabiky, tedy jeho přesunutí do přízvučné slabiky (*coriu* > *coiro*).

3. METODY A CÍLE VÝZKUMU

Jak již bylo uvedeno v úvodní části studie, naším záměrem je provést kvantitativní výzkum portugalských slov, ve kterých dochází k zaměňování diftongů /ow/ a /oj/. K tomuto účelu využijeme jazykový korpus www.corpusdoportugues.org, který rovněž umožňuje provádět diachronní analýzy. Pro tuto analýzu jsme vybrali po pěti slovech pro každý typ diftongu, tedy pět slov s diftongem /ow/, který pochází z latinské dvojhlásky /aw/, pět slov s dvojhláskou /ow/, jež vznikla semivokalizací konsonantu /l/, pět slov, u nichž diftong /oj/ vznikl atrakcí jódu z finální slabiky a pět slov s původní latinskou hláskovou skupinou /okt/¹². U vybraných slov budeme tedy zjišťovat, v jakém poměru se vyskytují formy s původním diftongem a jejich varianty s diftongem alternačním v jednotlivých stoletích vývoje evropské portugalštiny. Takto pojatá analýza by měla pomoci vyjasnit sporné otázky, o kterých jsme pojednali v předchozí části. Za prvé bychom měli odhalit, jestli k zaměňování těchto diftongů docházelo již ve staré portugalštině (14. století), jak tvrdí Clarinda de Azevedo Maia či Rosa Virginia Mattos e Silva nebo až v následujících stoletích, což byla domněnka autorů historických mluvnic portugalštiny z první poloviny 20. století (Nunes, Said Ali). Dále bychom rádi vysledovali, zda se ve slovech se skupinou /okt/ zaměňují oba diftongy již v období staré portugalštiny (14. století), což by podporovalo hypotézu Edwina B. Williamse a Clarindy de Azevedo Maiy, kteří tvrdili, že tato skupina se vyvinula ve staré portugalštině v některých slovech v diftong /ow/ a v jiných v druhý diftong /oj/. V neposlední řadě by se měl potvrdit či vyvrátit názor Luíse Filipa Lindleye Cintry, jenž se domnívá, že nejdříve docházelo k zaměňování těchto diftongů u slov, která měla původní dvojhlásku /oj/ a teprve později i u slov s diftongem /ow/. V závěru by-

12 Do výzkumu nezahrnujeme slova, jejichž diftongy se vyvinuly vokalizací intervokální souhlásky /v/, neboť u těchto slov nedochází k zaměňování studovaných dvojhlásek.

chom mohli také zmapovat současnou situaci a odhalit tendence u některých slov, kde stále ještě dochází k zaměňování těchto diftongů.

V následující tabulce uvádíme slova, která budou předmětem výzkumu. Pokud je dvojice slov oddělena lomítkem, znamená to, že první slovo se vyvinulo přímo z latinského etymonu a druhé slovo je jeho variantou, která se objevila až později ve vývoji portugalštiny. Pomlčka mezi slovy signalizuje, že obě slova se mohla z daného etymonu vyvinout téměř současně. Znaménko + v pravém sloupci znamená, že daná dvojice slov je uvedena ve slovníku současné portugalštiny *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea* (Casteleiro, 2001). Znaménko — znamená, že se v tomto slovníku vyskytuje pouze první tvar dané dvojice slov, tedy že slovo s alternativním diftongem se již aktivně nepoužívá.

Slovo	Etymon	Původ diftongu	Přítomnost ve slovníku
<i>ouro/oiro</i> (zlato)	<i>auru-</i>	-au-	+
<i>cousa/coisa</i> (věc)	<i>causa-</i>	-au-	+
<i>touro/toiro</i> (býk)	<i>tauru-</i>	-au-	+
<i>mouro/moiro</i> (Maur)	<i>mauru-</i>	-au-	+
<i>tesouro/tesoiro</i> (poklad)	<i>thesauru-</i>	-au-	+
<i>fouce/foice</i> (srp)	<i>falce-</i>	semivokalizace /l/	+
<i>outeiro/oiteiro</i> (kopec, pahorek)	<i>altariu-</i>	semivokalizace /l/	+
<i>couce/coice</i> (kopnutí)	<i>calce-</i>	semivokalizace /l/	+
<i>outro/oitro</i> (jiný)	<i>alteru-</i>	semivokalizace /l/	+
<i>toupeira/toipeira</i> (krtek)	<i>talparia-</i>	semivokalizace /l/	+
<i>coiro/couro</i> (kůže)	<i>coriu-</i>	metateze	+
<i>agoiro/agouro</i> (věštba, předzvěst)	<i>auguriu-</i>	metateze	+
<i>troixe/trouxe</i> (přinesl jsem)	<i>traxui</i>	metateze	+
<i>Doiro/Douro</i> (řeka Douro)	<i>Duriu-</i>	metateze	? ¹³
<i>coifa/coufa</i> (čepec, čepička)	<i>cofia-</i>	metateze	—
<i>noite-noute</i> (noc)	<i>nocte-</i>	-oct-	+
<i>coita-couta</i> (žal, smutek)	<i>coctãre</i>	-oct-	+
<i>oitavo-outavo</i> (osmý)	<i>octãvus</i>	-oct-	—
<i>oito-oto</i> (osm)	<i>octo</i>	-oct-	—
<i>oitubro-outubro</i> (říjen)	<i>octobre-</i>	-oct-	—

TABULKA 1. Seznam analyzovaných slov

4. KORPUSOVÁ ANALÝZA VÝSKYTU DIFTONGŮ /OW/ A /OJ/ VE VÝVOJI EVROPSKÉ PORTUGALŠTINY

Nyní si shrneme výsledky korpusové analýzy jednotlivých slov. V následujících tabulkách jsou zaznamenány počty výskytů slovních tvarů v jednotlivých stoletích vý-

¹³ Toto slovo ve slovníku není uvedeno.

voje portugalského jazyka. Pro přehlednost jsme slova rozdělili do čtyř tabulek podle původu diftongů.

slovo	výskyt slov v jednotlivých stoletích						
	14. s.	15. s.	16. s.	17. s.	18. s.	19. s.	20. s.
<i>ouro</i>	125	352	1 276	884	279	612	944
<i>oiro</i> ¹⁴	1	0	1	11	32	146	345
<i>cousa</i>	2 627	5 296	9 036	15 548	2 837	507	45
<i>coisa</i>	0	2	421	300	634	1 547	6 110
<i>touro</i>	45	50	193	86	62	83	130
<i>toiro</i>	0	0	1	0	1	10	55
<i>mouro</i>	273	351	708	142	39	36	54
<i>moiro</i>	0	0	2	3	3	14	6
<i>tesouro</i> ¹⁵	39	149	149	138	95	101	133
<i>tesoiro</i>	0	0	0	0	2	2	11

TABULKA 2. Analyzovaná slova s diftongem, který vznikl z dvojhlásky -au-

U slov s diftongem /ow/, který vznikl z původní latinské dvojhlásky /aw/, jsme nezažnamenali ve staré portugalštině (14.–15. století) prakticky žádné zaměňování tohoto diftongu s dvojhláskou /oj/. Od 16. století se začíná posledně jmenovaný diftong výrazněji prosazovat ve slově *cousa*, až nakonec v 19. století tvar *coisa* zcela převážil. Ve 20. století se již etymologický tvar tohoto slova *cousa* vyskytuje zřídka. Možnou příčinu vývoje u tohoto slova bychom mohli hledat v asimilační změně. V průběhu 18. století totiž došlo v evropské portugalštině k zásadní změně u finálních nepřízvučných vokálů. Všechny samohlásky v této pozici byly zvýšeny, /o/ se tedy začalo vyslovovat jako /u/, /e/ se změnilo nejdříve na /i/ a to následně oněmělo na /i/ a konečně střední nízké /a/ se vyvinulo v střední středovou samohlásku /e/ (Hricsina, 2015, s. 163). Slovo *cousa* se tak začalo vyslovovat jako /kowze/. Došlo k přiblížení místa výslovnosti finálního /e/ a polosamohlásky /j/, což mohlo pro mluvěci představovat artikulačně méně náročné spojení než původní tvar *cousa*. Navíc přibližně ve stejné době došlo k monofongizaci dvojhlásky /ow/ (>/o/). Bohužel žádné fonologicky i etymologicky příbuzné slovo v portugalštině neexistuje, takže tuto teorii nelze potvrdit na jiném příkladě.

U ostatních slov této skupiny začalo docházet k častějším alternacím zmíněných diftongů až později, většinou v 19. století. U slov *touro* a *ouro* jsou jejich alternativní tvary *toiro* a *oiro* zastoupeny ve 20. století dokonce jednou čtvrtinou případů. U poslední dvojice slov (*mouro* a *tesouro*) se častější zaměňování těchto diftongů objevuje rovněž až v pozdějším období (19.–20. století). Není však zdaleka tak časté jako u ostatních slov.

¹⁴ U slov s diftongem /oj/ jsou ve výsledcích výzkumu zahrnuty také varianty s grafémem <oy>, neboť ve starších fázích portugalštiny se grafémy <i> a <y> často zaměňovaly.

¹⁵ U tohoto slova je ve výsledcích výzkumu zahrnuta rovněž varianta vycházející z latinského etymonu *thesouro*.

slovo	výskyt slov v jednotlivých stoletích						
	14. s.	15. s.	16. s.	17. s.	18. s.	19. s.	20. s.
<i>fouce</i>	0	0	10	39	6	15	11
<i>foice</i>	0	0	1	2	3	14	54
<i>outeiro</i>	19	68	74	20	14	52	56
<i>oiteiro</i>	0	1	7	3	5	1	7
<i>couce</i>	0	4	10	18	17	10	7
<i>coice</i>	0	0	0	2	0	3	21
<i>outro</i>	2 528	3 961	5 326	2 707	2 121	2 275	7 726
<i>oitro</i>	0	0	1	0	0	0	1
<i>toupeira</i>	0	1	2	5	5	7	24
<i>toipeira</i>	0	0	0	0	0	0	0

TABULKA 3. Analyzovaná slova s diftongem, který vznikl semivokalizací /l/

Ve skupině slov s diftongem /ow/, který vznikl semivokalizací souhlásky /l/, nacházíme dva zajímavé případy, u kterých ve 20. století převážil neetymologický tvar. Jde o slova *fouce* a *couce*. U nich dochází k častějšímu zaměňování s diftongem /oj/ až v 19. století (*fouce*) nebo ve 20. století (*couce*). Tento proces může opět souviset s již zmíněným zvýšením finálních nepřízvučných vokálů. V těchto slovech tedy došlo nejprve ke zvýšení finálního /e/ na /i/ a následně tato samohláska oněměla na /i/. Jak již bylo zmíněno, diftong /ow/ byl v průběhu 18. století monoftongizován (/ow/>/o/). Rozhodující roli zde opět mohla sehrát určitá artikulační podobnost jódu /j/ a středozadního vokálu /i/.

U slov *outro* a *toupeira* téměř k žádným alternacím diftongů nedocházelo a u slova *outeiro* byl tento jev většinou spíše výjimečný.

slovo	výskyt slov v jednotlivých stoletích						
	14. s.	15. s.	16. s.	17. s.	18. s.	19. s.	20. s.
<i>coiro</i>	14	40	46	1	3	15	48
<i>couro</i>	0	4	90	130	37	62	131
<i>agoiro</i>	3	7	1	1	1	5	20
<i>agouro</i>	0	1	26	92	15	22	12
<i>troixe</i>	12	0	0	0	0	0	0
<i>trouxe</i>	39	98	409	223	77	148	424
<i>Doiro</i>	45	89	25	2	2	0	2
<i>Douro</i>	0	17	46	53	47	65	429
<i>coifa</i>	8	2	8	36	2	7	9
<i>coufa</i>	0	0	0	2	0	0	0

TABULKA 4. Analyzovaná slova s diftongem, který vznikl metatezí

U slov, u nichž se původní diftong /oj/ vyvinul metatezí jódu z finální slabiky, jsme svědky zajímavé situace. Z pěti analyzovaných slov převážily u čtyř již v 16. století tvary s neetymologickým diftongem /ow/ (*coiro*, *agoiro*, *troixe*, *Doiro*). Kromě slovesného tvaru *troixe* (viz dále) jsou všechna tato slova zakončena grafémem <o>, který se do 18. století vyslovoval zřejmě jako zavřené /o/ a následně po zvýšení jako /u/. Mohli bychom tedy i v těchto případech uvažovat o asimilačním působení jako o možné příčině změny diftongu. Polosamohláska /w/ má artikulačně velmi blízko jak k původnímu finálnímu /o/, tak k následnému /u/. Specifickým případem je slovesný tvar *troixe*, jenž se vyvinul zkřížením několika latinských paradigmat: *traxuī*, *traguī*, *trauxi*, *traxi* (Hricsina, 2015, s. 144). Podle výsledků korpusové analýzy lze usuzovat, že tvar *troixe* (< *traxuī*) nebyl nikdy moc oblíbený, a proto velice brzy zanikl ve prospěch tvaru *trouxe* (< *trauxi*). Určitou zvláštností je osud slova *agoiro*, u kterého ve 20. století opět převážil etymologický tvar *agoiro*.

Jediným slovem z této skupiny, u něhož téměř nedocházelo k zaměňování diftongů, bylo *coifa*, jehož fonologická struktura je opět příhodnější pro tuto dvojhhlásku než pro diftong /ow/ (sr. *coisa*).

slovo	výskyt slov v jednotlivých stoletích						
	14. s.	15. s.	16. s.	17. s.	18. s.	19. s.	20. s.
<i>noite</i>	317	910	1 834	1 107	419	1 931	4 469
<i>noute</i>	3	81	57	61	2	14	3
<i>coita</i>	260	151	11	3	0	0	2
<i>couta</i>	0	0	1	0	0	0	1
<i>oitavo</i>	20	16	19	26	34	14	49
<i>outavo</i>	0	1	0	6	3	0	0
<i>oito</i>	207	490	1 043	618	199	230	1 279
<i>outo</i>	2	3	108	30	41	0	0
<i>oitubro</i>	3	1	4	4	0	0	0
<i>outubro</i>	15	18	121	160	99	60	1 274

TABULKA 5. Analyzovaná slova s diftongem, který vznikl ze skupiny -oct-

Slova, jejichž diftong /oj/ se vyvinul z latinské skupiny -oct-, zůstala téměř všechna ve své původní podobě s touto dvojhhláskou. Výjimečným případem je slovo *oitubro*, u něhož již ve 14. století jednoznačně převládl tvar s diftongem /ow/ — *outubro*. I u tohoto slova by bylo možné spekulovat o asimilační změně, neboť se tak ve všech slabikách tohoto tvaru objevují zadní vokály (/ow/-/u/-/o/). U ostatních slov docházelo k alternacím s neetymologickým diftongem /ow/, nicméně ty v 19. století prakticky ustaly. Určitým specifickým případem zůstává slovo *oito*, u kterého by se mohl diftong /oj/ změnit na /ow/ na základě asimilačního působení zjištěného u řady slov z ostatních skupin. Nicméně k tomuto procesu nedošlo a ve slově zůstal původní etymologický diftong /oj/.

5. ZÁVĚR

Po shrnutí celkových výsledků korpusové analýzy můžeme konstatovat, že výsledná podoba slova závisí ve většině případů na jeho fonologické struktuře, zejména na finální samohlásce. Pokud je tato zastoupena zadním vokálem (/o/, /u/), převažují tvary s diftongem /ow/. V případech, kdy je slovo zakončeno na střední či středozadní vokál (/e/, /i/), je jednoznačně preferována dvojhláska /oj/.

Dále výsledky výzkumu ukázaly, že v nejstarší fázi portugalštiny (14. století) dochází k zaměňování diftongů sporadicky. Setkáváme se s ním pouze v určitých specifických případech, jako je např. slovo *troixe / trouxe*, které však vzniklo zkrácením více etymonů. V případě hypotézy Edwina Williamse a Clarindy de Azevedo Maiy, kteří předpokládali vývoj skupiny *-oct-* ve staré portugalštině v některých slovech v dvojhlásku /oj/ a v jiných v diftong /ow/, však zde již výsledky našeho výzkumu tak přesvědčivé nejsou. U čtyř analyzovaných slov (*noite, coita, oitavo, oito*) zcela jednoznačně převažují tvary s diftongem /oj/ a zaměňování s diftongem /ow/ se u nich téměř nevyskytuje. U pátého slova *oitubro* se však již ve 14. století objevuje tvar *outubro*, který je mnohem častější než *oitubro*, což by mohlo částečně tuto domněnku potvrzovat. Nicméně tento vývoj by mohl být motivován rovněž asimilačním působením následujících slabik se zadním vokálem. Náš výzkum dále potvrdil názor Luíse Filipa Lindleye Cintry, který tvrdil, že nejdříve docházelo k oscilacím u slov s původním diftongem /oj/ a až poté u slov s dvojhláskou /ow/. U prvně jmenovaných slov skutečně dochází k zaměňování dvojhlásky již v 16. století (*noite, oito, oitubro, coiro, agoiro, Doiro*), zatímco u slov s etymologickou dvojhláskou /ow/ se s tímto jevem setkáváme až později. Výjimkou z tohoto pravidla je slovo *coisa*.

V současné době (20. století) ještě stále dochází k zaměňování obou diftongů u řady slov. Naše analýza ukázala, že jde zejména o slova s původní dvojhláskou /ow/, jež se vyvinula z latinského diftongu /aw/ (*ouro, mouro, touro, tesouro*).

LITERATURA

- BROCARDO, M. T. (2014): *Tópicos de História da Língua Portuguesa*. Lisboa: Edições Colibri.
- CASTRO, I. (2004): *Introdução à História do Português*. Lisboa: Edições Colibri.
- CINTRA, L. F. L. (1995²): *Estudos de Dialectologia Portuguesa*. Lisboa: Sá da Costa.
- CUNHA, C. — CINTRA, L. F. L. (1999¹⁵): *Nova Gramática do Português Contemporâneo*. Lisboa: João Sá da Costa.
- CASTELEIRO, J. M. (eds.) (2001): *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea*. Lisboa: Verbo.
- HRICSINA, J. (2015): *Vývoj portugalského jazyka*. Praha: Karolinum.
- HUBER, J. (2006²): *Gramática do Português Antigo*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.
- MAIA, C. de A. (1986): *História do Galego-português*. Coimbra: Fundação Calouste Gulbenkian.
- MATTOS E SILVA, R. V. (2006): *O português Arcaico*. São Paulo: Contexto.
- NUNES, J. J. (1975⁸): *Compêndio de Gramática Histórica Portuguesa*. Lisboa: Clássica Editora.
- RAPOSO, E. P. (ed.) (2013): *Gramática do Português — Volume I*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.
- SAID Ali, M. (2001): *Gramática Histórica da Língua Portuguesa*. São Paulo: Editora Melhoramentos.

SILVEIRA BUENO, F. da. (1955): *A Formação histórica da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Livraria Acadêmica.

TEYSSIER, P. (2001⁸): *História da Língua Portuguesa*. Lisboa: Sá da Costa.

WILLIAMS, E. B. (1986⁴): *Do Latim ao Português*. Rio de Janeiro: Tempo brasileiro.

ZAVADIL, B. — ČERMÁK, P. (2010): *Mluvnice současné španěštiny*. Praha: Karolinum.

Jan Hricsina | Ústav románských studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy |
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
jan.hricsina@ff.cuni.cz